

BOEKBESPREKINGEN

Jan van Laarhoven, *De beeldtaal van de christelijke kunst. Geschiedenis van de iconografie* SUN Nijmegen 1992, ISBN 90 6168 347 5, 352 blz., ill., f 44,50.

Een begrip als 'beeldtaal' in de titel van een boek uit 1992 zal bij sommige lezers ongetwijfeld bepaalde verwachtingen oproepen. Wat zal er over het begrip 'beeldtaal' zelf gezegd worden? Zal de in de ondertitel genoemde geschiedenis van de (christelijke) iconografie nu eens niet alleen als een opeenvolging van beeldmotieven maar ook als de ontwikkeling van een religieuze beeldtaal worden beschreven? Zal de auteur het werkelijk over de ontwikkeling van de beeldtaal qua *beeldtaal* hebben, of zal hij het hebben, zoals meestal gebeurt, over de inhoud die met behulp van deze beeldtaal uitgedrukt werden? Zou de auteur het woordje 'beeldtaal' in de titel van zijn boek geplaatst hebben omdat hij zijn affiniteit met de lopende discussie omtrent het talig karakter van het beeld, en omtrent de relatie van woord en beeld duidelijk wilde maken, zoals die bijvoorbeeld aan te treffen is in W.J.T. Mitchells *Iconology. Image, Text, Ideology* (Chicago 1986)? Of zou hij het alleen maar gebruiken als een momenteel gangbare, om niet te zeggen opportune metafoor? Zal hij, als hij het daadwerkelijk over de *beeldtaal* van de christelijke kunst heeft, zijn blik niet alleen, zoals gebruikelijk, richten op *wat* er met behulp van deze taal gezegd wordt, maar ook op het *hoe* van dit zeggen? Zal hij ingaan op de verschillen tussen de beeldtalen van bijvoorbeeld Matthias Grünewald, Jan van Eyck, William Blake en Graham Sutherland? Christelijke kunst moet, zo kan men stellen, op een heel specifieke manier 'leesbaar' zijn, omdat zij niet los kan worden gezien van de Heilige Schrift. Het begrip beeldtaal zou een ideaal vertrekpunt kunnen leveren voor het bestuderen van deze leesbaarheid.

Lezers die op grond van de titel van Van Laarhovens boek dit soort verwachtingen koesteren, komen bij de lektuur van *De beeldtaal van de christelijke kunst* bedrogen uit. Wel wordt er op talloze plaatsen verwezen naar de beeld- en vormtalen die kunstenaars hebben ontwikkeld en van elkaar hebben overgenomen. Maar nergens wordt ook maar een poging ondernomen om zo'n beeld- of vormtaal te beschrijven. Typerend in dit opzicht is de volgende absoluut nietszeggende beschrijving van het werk van William Blake:

Origineler in iconografisch opzicht was de Engelse schilder William Blake (1757-1827), die vanuit eigen visioenen nieuwe voorstellingen bedacht van bijbelse gebeurtenissen. In zijn eigen tijd was de betekenis daarvan voor de christelijke iconografie gering, en zelfs later zou de door hem ontwikkelde beeldtaal geen directe navolging vinden. Wel baande hij de weg voor talrijke andere kunstenaars na hem door zijn onafhankelijke werkwijze en de grote plaats die hij inruimde voor eigen ervaringen en fantasie. (p. 287)

Wat weet de lezer over Blake en over diens 'beeldtaal' na dit gelezen te hebben? Niets. Zal hij/zij nu beter in staat zijn om de 'beeldtaal' van Blake met begrip te lezen? Neen.

Of neem de volgende passage over de Nazareners:

Soms verenigden kunstenaars zich in half-religieuze broederschappen of gilden.

Dat was onder meer het geval met de Nazareners, een groep Duitse kunstenaars die streefden naar een christelijk geïnspireerde kunst, in een vormentaal ontleend aan de 16e eeuw, met name Dürer en Rafaël. [...] In 1810 gingen de leden van deze groep naar Rome waar ze het verlaten San Isidoro-klooster betrokken. Zij lieten hun haar langer groeien dan in die tijd gebruikelijk was en leefden een door eenvoud, armoede en zelfs kuisheid bepaald bestaan om daarmee zoveel mogelijk aan te sluiten bij de geest van hun middeleeuwse voorgangers. Het publiek, geïntrigeerd door hun lange haren, bedacht de naam Nazareners. In 1819 sloten zij hun verblijf in Rome af met een grote overzichtstentoonstelling van hun werk; kort daarop keerden de meesten naar Duitsland terug. In Frankfurt, München, Düsseldorf en Wenen kregen zij directiefuncties aan de academies en oefenden zo grote invloed uit op de Duitse (religieuze) schilderkunst van de tweede helft van de 19e eeuw. De religieuze kunst van de Nazareners maakte vooral gebruik van traditionele clichés en kan dan ook niet echt vernieuwend voor de iconografie worden genoemd. Dat neemt niet weg dat de invloed van deze stroming op de christelijke beeldtaal tussen 1850 en 1950 zeer groot is geweest, ook al waren niet alle navolgers in staat tot hoge artistieke pretaties. (p. 288-89)

Behalve de namen van twee van de leden van de Nazareners (Franz Pforr en Julius Schnorr von Carolsfeld) komt de lezer niet meer over deze groep te weten, en helemaal niets over hun 'beeldtaal' en de manier waarop zij daarvan gebruik maakten. En wie in de index onder Dürer en Rafaël kijkt om alsnog iets over de vormentaal te kunnen lezen die de Nazareners aan dezen zouden hebben ontleend, zal natuurlijk eveneens teleurgesteld worden. Maar misschien kan hij hoop putten uit het feit, dat de overgang van revolutionair lang haar naar directiefuncties een historische constante blijkt te zijn.

Het zou te makkelijk zijn om nog meer van dit soort flaters aan te halen. *De beeldtaal van de christelijke kunst* is ronduit teleurstellend voor wie gehoopt had iets te mogen lezen over het specifieke karakter van christelijke kunst en over de geschiedenis van de christelijke iconografie. Geen enkel schilderij wordt in detail besproken en zelfs naar de talrijke bij de tekst gevoegde afbeeldingen wordt niet of nauwelijks verwezen.

Maar ziet men met deze kritiek niet het inleidend karakter van dit boek over het hoofd? In de inleiding zegt de auteur dat zijn boek is "ontstaan uit de syllabus bij een reeks cursussen in de jaren 1986 tot 1990 over de christelijke symboliek", die omgewerkt is "tot een publikatie die voor een breed publiek aantrekkelijk is". En nu wordt ook duidelijk gezegd dat het, in tegenspraak tot wat de titel leek te beloven, "gaat om de hoofdlijnen waarlangs de christelijke kunst zich in inhoudelijk opzicht ontwikkelde" (p. 8). Deze nadruk op de ontwikkeling van de christelijke kunst in inhoudelijk opzicht verklaart enigszins de opbouw van het boek. Elk van de acht hoofdstukken begint met een niet onverdienstelijk kort overzicht over de culturele en historische achtergronden van de te behandelen periode in de ontwikkeling van de iconografie. Maar vervolgens moet het breed publiek genoegen nemen met namen van kunstenaars, algemene karakteristieken van stijlperioden, opsommingen van beeldmotieven waar op een onsystematische manier naar verwezen wordt, en algemene

opmerkingen over de religieuze inhouden van christelijke kunst. Het zal in dit boek, en dat blijft het bezwaar, ook al is het alleen maar een inleiding, nauwelijks iets vinden over de vormen waarvan deze inhouden de inhouden zijn en over de verschillende beeldtalen met behulp waarvan deze inhouden door de eeuwen heen uitgedrukt werden. Het breed publiek had beter verdiend, en ook de studenten die deze syllabus hebben moeten bestuderen.

Lof verdient de uitgeverij die van *De beeldtaal van de christelijke kunst* een in typografisch opzicht goed verzorgd en van goede reproducties voorzien boek heeft weten te maken.

Prof. Dr. B.F. Scholz

N.D.J. Barnouw e.a. ed., *Oorlogsdocumentatie '40-45. Vierde jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* Walburgers Den Haag 1993, ISBN 90-6011-827-8, 199 blz., f 39,50.

Sinds 1989 geeft het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie een jaarboek uit over de stand van zaken van het onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog. Nu het werk van De Jong voltooid is, wil de redactie van het boek het verdere onderzoek naar de oorlog stimuleren. Hierbij richt men zich niet alleen op Nederland en de periode 1940-1945, maar laat men ook andere onderwerpen aan bod komen. Naast een aantal artikelen bevat ieder jaarboek enkele vaste rubrieken. In het foto-essay wordt aandacht besteed aan het beeldmateriaal; een recensie-artikel geeft een overzicht van de activiteiten, organisatorische veranderingen en publicaties van het RIOD in het afgelopen jaar.

In het vierde jaarboek heeft men een rubriek toegevoegd, getiteld 'zuster-instituten', waarin een buitenlandse instelling vergelijkbaar met het RIOD wordt besproken. Het *Institut für Zeitgeschichte* in München is als eerste aan de beurt. Verder is in deze aflevering de rubriek 'Lopend onderzoek' vervangen door een overzicht van in het beschreven jaar voltooide scripties aan het hoger onderwijs.

Het jaarboek bevat naast een artikel over dr. Tobie Goedewagen, secretaris-generaal van het departement van Volksvoorlichting en Kunsten, artikelen over de repatriëring van Japanse militairen en Nederlandse gevangenen door het Indonesische leger, en over de rapporten van het Amerikaanse consulaat in Nederland in de periode 1940-1941. Verder is een artikel opgenomen waarin de genocide op de joden vergeleken wordt met andere vormen van massamoord, zoals de bombardementen op Londen, Dresden en Tokio en het gebruik van nucleaire wapens. Het vierde jaarboek biedt een helder overzicht over de verschillende aspecten van de Tweede Wereldoorlog en wekt bij de lezers de interesse op om over bepaalde onderwerpen meer te gaan lezen.

Gerben Bakker

Jan Willem Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorisch en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810)* 2 dln., Waanders Zwolle 1992 (proefschrift Leiden 1993), ISBN 90-9005740-4, 507 blz. Te bestellen door overmaking van f 107,- op postgiro 2618320 t.n.v. J.W. Buisman, Secretaris Versteeglaan 5, 3451 XG Vleuten.

Tussen vroomheid en Verlichting is een royaal uitgevoerd boek met een verfrissend ambitieuze doelstelling. Het wil zoveel als een sociale karakteristiek geven van de Verlichting in Nederland. Uiteraard kan zo'n kwestie amper in zijn totaliteit behandeld worden. Aan de brede opzet wordt echter passend recht gedaan door niet een enkele detailstudie te verrichten, maar door het probleem op een aantal deelgebieden te benaderen. De Verlichting wordt onderzocht aan de hand van een groot aantal discussies uit de tweede helft van de achttiende eeuw.

In deel I van zijn boek bespreekt Buisman de reacties in Nederland op een aantal rampen. Behalve het eerste voorbeeld (de fameuze aardbeving van Lissabon) gaat het steeds om rampen die Nederland zelf troffen: de runderpest (hierbij wordt ook de discussie over de inenting betrokken), de Amsterdamse schouwburgbrand, verschillende overstromingen, en de bekende ramp met het Leidse kruitschip. Centraal staat voor Buisman steeds de vraag in hoeverre in deze discussies de rampen als een uiting van de straffende hand Gods werden gezien. In deel II komen discussies over enkele maatschappelijke vraagstukken aan de orde: de humanisering van het strafrecht, de slavenhandel en de slavernij, en de positie van de vrouw.

De gebeurtenissen waarop men reageerde worden uitvoerig en duidelijk geschilderd, en de verschillende standpunten helder uiteengezet. Bovendien wordt een en ander steeds in een Europees kader geplaatst. Het is Buisman echter niet om een loutere beschrijving te doen. De veranderende houding ten aanzien van al deze verschillende vraagstukken wil hij zien als uiting van een onderliggend fenomeen: de voortschrijdende Verlichting. In alle gevallen deelt hij de reacties in in drie categorieën: verlicht, onverlicht, en een moeilijk indeelbare restgroep. Door nu de aantallen reacties per categorie te vergelijken bepaalt hij hoe sterk het verlichtingsdenken in Nederland op een gegeven moment was doorgedrongen. Met andere woorden, wat Buisman beoogt is niet zozeer de Verlichting te beschrijven, als wel te *meten*. Zijn uiteindelijke doel ligt dan in een koppeling van de verschillende standpunten aan de maatschappelijke positie (leeftijd, welstand, enzovoort) van degenen die ze verdedigden. Zijn werkwijze is uitdrukkelijk prosopografisch, maar wordt niet van persoon tot persoon verantwoord.

Een dergelijke aanpak kent heel wat methodologische voetangels en -klemmen. Hoewel Buisman zich daar voortdurend rekenschap van geeft, heeft hij er toch enkele over het hoofd gezien. De indeling in verlichte en onverlichte auteurs is welbeschouwd gebaseerd op een *a priori* criterium. De waardering voor Buismans boek zal dan ook sterk afhangen van de waarde die men aan zijn invulling van het begrip Verlichting toekent. Weinigen zullen bestrijden dat

de Verlichting van de tweede helft van de achttiende eeuw zich laat kenmerken als een drang om alle terreinen des levens op 'wetenschappelijke' fundamenten te stellen. Wat echter minder vanzelf spreekt is Buismans verklaring van dit verschijnsel, uitsluitend in de individuele psychologie. Hij identificeert de Verlichting met de door Peter Gay gepostuleerde "recovery of nerve". De hervormingswoede uit de tweede helft van de achttiende eeuw wordt teruggevoerd op een nieuw zelfvertrouwen onder de geletterden, die bewust hun lot in eigen hand namen. De term heeft bij hem dan ook (net als bij Gay) duidelijk een morele lading: een onverlichte houding wordt zonder aarzeling als bijgeloof gediskwalificeerd. Met andere woorden, het gaat hier om een mentaliteit, een psychische grondhouding, waaruit 's mensen opstelling in maatschappelijke en godsdienstige vraagstukken rechtstreeks voortvloeit - althans, als er geen storende factoren aanwezig zijn. Want natuurlijk kan ook Buisman er niet omheen dat veel auteurs maar moeilijk in het door hem opgelegde schema passen. Het bestuderen van rampen is juist daarom zo onthullend, aldus Buisman, omdat men daardoor de mensen betrapt in een onbewaakt moment, waarin ze waarschijnlijk hun ware zelf zullen tonen en niet enkel achter de mode aanlopen (p. 61). Maar wat moet men als historicus met zo'n onderscheid tussen een 'modieuze' en een 'echte' Verlichting? We bestuderen de Verlichting tenslotte omdat het een maatschappelijk verschijnsel is. Het valt even goed te verdedigen dat men een zinvolle definitie van het begrip Verlichting veeleer in deze 'storende factoren' moet zoeken, dan in een veronderstelde psychische dispositie.

Natuurlijk valt ook vanuit Buismans uitgangspunt tot waardevolle empirische resultaten te komen. Zo bevestigt hij het gangbare beeld dat de tegenstellingen in Nederland tussen verlicht en onverlicht minder scherp waren dan die in veel andere landen, en dat religieuze dissidents in het algemeen sneller geneigd waren om verlichte denkbeelden te verdedigen dan aanhangers van de publieke kerk. Ook genootschapsleden blijken vaker 'verlicht', of eigenlijk minder vaak onverlicht, dan de gemiddelde auteur. Zeer interessant is ook wat Buisman te zeggen heeft over het type van de 'verlichte autodidact' zoals dat uit zijn onderzoek naar voren komt. Zijn pogingen om tot meer algemene conclusies te komen zijn echter niet overtuigend. Mijns inziens wrekt het zich hier dat Buisman de hele Verlichting tot een mentaliteitskwesitie terugbrengt. In zijn slotbeschouwing doet hij dat bijvoorbeeld met de verschillen tussen de Verlichting hier en elders. Deze moeten volgens hem berusten op een verschil in mentaliteit (en niet bijvoorbeeld op een contextgebonden rol van de verlichte denkbeelden), waarvoor hij dan weer allerlei verklaringen zoekt. Dit alles leidt, naar Buisman zelf toegeeft, voornamelijk tot speculatie, haast in de vorm van een soort onderbouw-bovenbouw schema. Kortom, de uitkomst van zijn analyses stelt na de zo hoog gestelde ambities (en het vele verrichte werk) toch wat teleur. Men leze dit boek daarom maar liever om wat het te vertellen heeft over het intellectuele leven in de tweede helft van de achttiende eeuw, want daarover levert het een schat aan informatie.

Alexander Dubcek: *De autobiografie van een idealist* (Uit het Engels vertaald door Martha Heesen) Meulenhoff Amsterdam 1993, ISBN 90-290-2567-0, 335 blz., f 39,50.

Een van de vele positieve gevolgen van de politieke omwenteling in Tsjecho-Slowakije in 1989 was dat Alexander Dubcek uiteindelijk toestemde in het uitgeven van een autobiografie. In dit werk beschrijft hij op consciëntieuze wijze zijn leven en presenteert zich daarbij als idealistisch, soms naïef, maar vooral menselijk. Hij weet de vele feitelijke informatie steeds te combineren met zijn persoonlijke opvattingen omtrent socialisme en politiek, waardoor in de eerste vijftien hoofdstukken niet alleen een beeld geschetst wordt van zijn jeugd, zijn carrière in de communistische partij en de strijd tegen partijleider Novotný, maar ook van zijn eigen politieke ontwikkeling. Hij veranderde van een jonge, loyale *apparatsjik*, met oprecht geloof in het socialisme en blind voor de fouten van de partij in de jaren vijftig, langzamerhand in een ontnuchterde, gematigde hervormer in de jaren zestig.

Echt realistisch was de hervormersgroep rond Dubcek helaas niet. In de tweede helft van het boek, gewijd aan de Praagse lente en zijn leven na 1969, moet Dubcek dan ook erkennen dat de poging tot het creëren van een liberaler en menselijk socialisme in 1968 te hoog gegrepen was. De idealen uit dat jaar kan hij echter nog steeds verdedigen en ook lijkt hij erop gebrand de vaak omstreden politiek die na de augustus invasie werd gevoerd, te rechtvaardigen of op zijn minst uit te leggen. Dubcek beantwoordt daarmee een aantal van de vragen die er over zijn beweegredenen bestonden en de waarde van zijn verslag van de Praagse lente moet dan ook vooral hierin gezocht worden. Daarnaast zijn ook zijn 'beschrijvingen van binnenuit' van belang. Het verslag van de dramatische ontmoeting tussen de Russische en Tsjechoslowaakse partijleiders in het Kremlin, in augustus 1968, is daar waarschijnlijk het beste voorbeeld van.

Als geheel is Dubceks autobiografie in de eerste plaats informatief. Niet alleen in de grote lijn van de na-oorlogse geschiedenis van Tsjecho-Slowakije maar ook in het detail, getuige het relaas over Dubceks maatschappelijke isolement onder het regime Husák. Ten aanzien van de Praagse lente is vooral van belang wat hij daar door zijn persoonlijke weergave aan toevoegt. Zonder op alle vragen een antwoord te geven, is zijn verhaal daardoor een late maar toch interessante aanvulling op de al eerder verschene memoires van bijvoorbeeld Smrkovský, Mlynar en Bilak geworden.

Een kwalijk punt is dat in de Nederlandse uitgave niet alleen de bijlagen en het fotomateriaal, maar zelfs de verantwoording en de epiloog niet zijn opgenomen. In het laatste geval is dat zeker een omissie omdat redacteur Jiri Hochman in de epiloog Dubceks politieke leven tussen 1989 en zijn dood in 1992 belicht. Door zijn terugkeer in verschillende politieke functies na 1989, en de bemiddelende rol die hij speelde in het Tsjecho-Slowaakse conflict, komt Dubcek hieruit niet slechts naar voren als man van het verleden maar weer als man van het heden. De Nederlandse lezer had dit niet onthouden mogen worden.

A. Lammers, *Franklin Delano Roosevelt: Koning van Amerika. Een biografie* Uitgeverij Balans Amsterdam 1992, ISBN 90 5018 173 2, 319 blz., ill., f 45,-.

"Er verschijnen al te veel dikke boeken, ook over Roosevelt." Haast verontschuldigd begeleidt A. Lammers zijn grofweg driehonderd bladzijden vol Franklin Delano Roosevelt (1882-1945), de eerste biografie van Nederlandse hand over de grote Amerikaanse president met *roots* in de Zeeuwse klei. Een leven als dat van FDR zet onvermijdelijk vele ijverige pennen in beweging. De telg uit een klein patricisch renteniersgezin werd tot viermaal toe door het kiezersvolk een plaats in het Witte Huis gegund. Tot zijn komst liet een president van de Verenigde Staten naar goed fatsoen na twee termijnen de scepter aan een ander. Geen president had het ooit gewaagd met deze heilige traditie sinds George Washington te breken. Roosevelt's besluit om zich voor een derde en zelfs vierde termijn beschikbaar te stellen was dus ongehoord en werd uiteindelijk uniek omdat het Congres kort na zijn dood besloot de geschonden traditie bij grondwet in ere te herstellen. Zijn blijvende roem ontleende Roosevelt natuurlijk ook aan de wijze waarop hij in een apocalyptische episode in de wereldgeschiedenis zijn invloed als president van de Verenigde Staten aanwendde (en uitbreidde) ter bescherming van democratische waarden in de wereld en ter bevordering van sociale en economische gerechtigheid in eigen land. Nu heeft hij ook de Leidse hoogleraar in de Amerikanistiek beroerd, zij het - zo geeft deze zelf toe - inderdaad met een grotere terughoudendheid.

Wie er de grote werken over Franklin Delano Roosevelt op naslaat, krijgt de indruk dat een biograaf van FDR voor alles een kieskeurig man moet zijn; hij moet zich beperkingen opleggen of hij zal ze onverhoopt in zichzelf ontdekken. Een vroege chroniqueur schreef reeds in 1946 dat Roosevelt een te groot man was om door één auteur in één boek samengevat te worden. Dat het veel, te veel, vergt om deze 'Koning van Amerika' in zijn volle pracht tussen twee boekkaften te vangen, vindt ook Lammers en hij schuwt nadrukkelijk de pretentie het laatste woord over FDR te spreken. De route die de lezer in zijn schets zal volgen, is vooral uitgezet langs de verkiezingscampagnes uit Roosevelt's loopbaan (hoewel ook van de tussenliggende gebeurtenissen in diens leven op zijn minst gewag wordt gemaakt).

Het resultaat is in de eerste plaats een luchtige schets van een rijk en turbulent leven. In de loop van Lammers' kleurrijke relaas maken we kennis met Franklin als moederskind; we volgen zijn obsessie met Theodore Roosevelt, de kleurrijke en immens populaire president van wie FDR een verre achterneef was en wiens carrière hij trachtte na te bootsen (tot de verloren verkiezing van 1920 leek hij in veel opzichten inderdaad in de voetsporen van Uncle Teddy te treden); we lezen over zijn tragische besmetting met het poliovirus tijdens een vakantie in 1921, waardoor FDR nooit meer zelfstandig zou kunnen lopen; we koesteren bewondering voor zijn verwoede en moedige revalidatie, die uiteindelijk uitmondde in een onverwachte verkiezingsoverwinning voor de post van gouverneur van New York; en dan waren er natuurlijk de vier opeenvolgende presidentstermijnen die FDR voorgoed faam bezorgden. In ieder hoofdstuk,

met uitzondering van het laatste, wordt de kandidaat Roosevelt belicht in steeds weer een nieuwe test om de gunsten van de kiezer (en niet te vergeten van de *bosses* en *kingmakers* in de Amerikaanse politiek). Net als in zijn voorgaande publicaties, heeft Lammers zijn pen overvloedig in literaire ironie gedoopt. Zijn humorvolle stijl maakt het algehele resultaat op zijn minst vermakelijk.

Het is een algemeen verschijnsel onder biografen dat zij een bijzondere genegenheid voor de hoofdpersoon koesteren. Lammers geeft ruiterlijk toe dat zijn werk inderdaad een vrucht van zijn bewondering voor FDR is, of - zo schrijft hij vooraf - van zijn 'verwondering' over zijn 'bewondering'. Als student van J.W. Schulte Nordholt, een eminentie in de Nederlandse Amerikanistiek, beschreef Lammers in zijn proefschrift reeds een episode uit FDR's politieke leven. Het is vooral FDR's onverstoorbare blijmoedigheid die de auteur zegt aan te spreken. Ligt hierin dan Roosevelt's *greatness*? Hoewel het onderhavige werk allerminst een hagiografische exercitie genoemd kan worden, heeft Lammers' beslissing om zich toe te leggen op FDR als de *Champion Campaigner* - in plaats van de *Gay Reformer* of de *Chief Commander* - waarschijnlijk veel met zijn bewondering te maken.

Maar de keuze van Lammers heeft ook anderszins bestaansgrond. Vanaf zijn entree in de politiek in 1910 tot de laatste campagne in 1944, onderscheidde FDR zich immers als een geestrijk campagnevoerder. Als weinig anderen schiep hij behagen in behagen, begaf hij zich fluitend op het verkiezingspad, en als menig rivaal aan het eind de uitputting nabij was leek FDR vaak frisser dan ooit. Daarnaast was FDR in de electorale politiek gewoon een succesvol ondernemer. In alle gevallen, op één na, verscheen kandidaat Roosevelt tevens als overwinnaar; de zienswijze dat hierin wellicht de sleutel tot zijn politieke wezen en mythe te vinden is, is dan al snel - en niet zonder reden - gewekt. Tot slot kan men in de nadruk op FDR's campagnes als basis voor zijn levensverhaal ook nog eens een praktisch voordeel voor de biograaf van FDR ontdekken: zijn reeks van campagnes en overwinningen strekte zich uit over bijna zijn gehele volwassen leven (hij overleed kort na zijn laatste presidentsverkiezing), waardoor een handig raamwerk voor een levensbeschrijving geschapen is. In *Franklin Delano Roosevelt* vindt men een fascinerende en oorspronkelijke rondgang door het leven van de Amerikaanse president.

Lammers' selectieve benadering kent natuurlijk ook nadelen. Zo is zij wat onbevredigend om Franklin D. Roosevelt in zijn volle historische dimensie te beschrijven. Lammers draagt valide redenen aan waarom *Franklin Delano Roosevelt* geen 'alomvattend levensverhaal' is, maar de lezer kan toch moeilijk aan een licht gevoel van teleurstelling ontkomen dat zo weinig van de *Gay Reformer* en de *Chief Commander* getoond wordt. Men zou willen dat de schrijver zich in dit opzicht iets ambitieuzer had betoond. Er wordt met spaarzaamheid gesproken over Roosevelt's rol in de totstandkoming en ontwikkeling van de New Deal. Ook krijgen zijn omzichtige, doch besliste gemanoeuvreeer naar Amerika's deelname in de Tweede Wereldoorlog en zijn oorlogsleiderschap niet veel aandacht. Men kan zich afvragen of het niet vooral

Roosevelts hervormingsprogramma en zijn oorlogsinspanning zijn die zijn nagedachtenis en historische betekenis hebben bepaald.

Op de historische betekenis van FDR wordt overigens wel ingegaan in het slothoofdstuk, zonder twijfel het meest originele deel van de biografie (hoewel het door Lammers enigszins gekunsteld als FDR's posthume campagne voor onsterfelijkheid in het verlengde van de overige hoofdstukken is geplaatst). Hier worden de omtrekken van FDR's lange schaduw in de presidentiële politiek van de Verenigde Staten verkend. Wie er ook in het Witte Huis zetelde, de herinnering aan die grote voorganger bleef het ijkpunt voor politiek succes. Truman werd vanzelfsprekend van de weeromstuit met zijn vroegere baas vergeleken, tot zijn intense ongenoegen. John Fitzgerald Kennedy nam een voorbeeld aan FDR's vermogen om tot de verbeelding van het volk te spreken en Lyndon Baines Johnson zag vooral in diens wapenfeiten als hervormer een lichtbaken. Ook Eisenhower, Nixon, Ford en Carter moesten tot een vergelijk met de nalatenschap van *Mr. Big* komen. Het meest bizar is echter Reagans dweperij met FDR. In weerwil van een politieke agenda die de afbraak van FDR's versie van de welvaartstaat voor ogen stond, sprak Reagan vol affectie over zijn illustere voorganger en beweerde zelfs dat Roosevelt - net als hij - een Republikein zou zijn geworden als hij lang genoeg geleefd had. Aangezien het boek verscheen voordat de laatste verkiezingen waren afgerond, houdt Lammers het bij George Bush begrijpelijk voor gezien. De lezer zal evenwel voldoende stof vinden om op eigen gelegenheid de jongste verkiezingsstrijd en de eerste schreden van de nieuwe president in een historisch perspectief te plaatsen.

Het was hoog tijd dat een Nederlands historicus zich eens serieus inliet met dit fenomeen van de overkant, wiens familie immers aan 's vaderlands bodem was ontsproten. Lammers heeft die weinig benijdenswaardige taak in vele opzichten moedig en kundig op zich genomen door een zeer persoonlijk boek in een zeer persoonlijke stijl te schrijven. Het laatste woord over FDR heeft hij daarbij begrijpelijk niet willen spreken. Gedreven door zijn sympathieke afkeer van al te gedetailleerde en corpulente werken, is *Franklin Delano Roosevelt: Koning van Amerika* als het verhaal van een rijkgeschakeerd politicus en zijn tijd wat zuinig in zijn accenten. Desondanks is deze biografie een zeer goed en leesbaar boek dat ook aan een breed lezerspubliek tegemoet komt; het is lichtvoetig (als FDR), geleerd, vaak amusant, en van een verademende beknoptheid. En tot slot bedient Lammers de lezer daarenboven nog van een beredeneerde literatuuropgave.

S. Reijn

Peter te Boekhorst, Peter Burke en Willem Frijhoff ed., *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1800. Een historisch-antropologisch perspectief* Boom Meppel en Open Universiteit Heerlen 1992, ISBN 90-5352-043-0, 372 blz., ill., f 49,90.

Deze fraai uitgegeven bundel is bedoeld als handboek voor de cursus 'Ritueel en symboliek in het dagelijks leven' van de Open Universiteit, en is geschreven vanuit een historisch-antropologisch perspectief. In de niet altijd even heldere inleiding zet Willem Frijhoff uiteen wat de voordelen hiervan zouden kunnen zijn. Het verleden wordt momenteel bestudeerd vanuit een brede opvatting van het begrip cultuur, namelijk als 'levensstijl van een samenleving'. Hierbij is het inzicht ontstaan dat allerlei vormen van gedrag ook als symbolisch handelen te interpreteren zijn. De historicus kan derhalve zijn voordeel doen bij methodes die ontleend zijn aan de culturele antropologie, met name de door Clifford Geertz zo bekend geworden variant hiervan. In Schama's *Overvloed en onbehagen* werd al sterk de nadruk op het symbolische aspect van de cultuur gelegd, maar het werk benaderde de Nederlandse samenleving te veel als een eenheid. De laatste jaren is de aandacht voor allerlei kleinere culturele circuits gegroeid.

In de bundel ligt de nadruk sterk op vormen van communicatie, cultuuroverdracht en betekenisgeving binnen deze kleinere groepen, en de wijze waarop deze hun identiteit bevestigd of juist bedreigd zagen. Aan de orde komen zeer diverse onderwerpen als de functie van de tafelschikking in de hofcultuur van de Oranjes (O. Mörke), de begrippen 'vreemd' en 'eigen' in de wooncultuur (Th. Wijsenbeek-Olthuis), de wijze waarop handwerkslieden en arbeiders zich door kleding en door het werk veroorzaakte lichamelijke aandoeningen als groep onderscheidde (R. Dekker), marginaliteit en misdaad (F. Egmont) en het 'toverij-vertoo' van de zestiende eeuw tot aan nu (W. de Blécourt). Het meest interessant vond ik de bijdragen van Lotte van der Pol en Henk Nicolai.

Van der Pol toont aan hoe belangrijk het begrip 'eer' in de zeventiende eeuw was. De naam 'eerlijk' te zijn had maar weinig te maken met de stand of klasse waartoe iemand behoorde. Men kon deze kwalificatie verwerven door geboorte, maar weer teniet doen door eigen gedrag, zoals door spil- of drankzucht. Slechts 'eerlijke' personen konden lid worden van gildes, in aanmerking komen voor armenzorg, of een rechtsgeldige getuigenis afleggen. Wie als 'oneerlijk' te boek stond, werd maatschappelijk geïsoleerd. Als bij uitstek eerloos gold de prostitutie, maar de auteur laat zien hoe belangrijk ook binnen deze wereld de noties 'eerlijk' en 'oneerlijk' waren.

Nicolai schetst de grote invloed van de geschiedenis voor de inrichting van het leven van de Friese familie Kingma. Het beroep dat men uitoefende, de vrijetijdsbesteding die men koos, en zelfs de bewoordingen waarin men schreef, werden eeuwenlang gedicteerd door de traditie. Nicolai wijst op het belang van de materiële omgeving voor deze Makkumse familie: het huis, het bijna als icoon beschouwde portret van stamvader Hylke Jans Kingma (1709-1782), de van generatie op generatie overgedragen geboortelepels, de familie-boot en

natuurlijk het archief. De leden van de familie leefden en stierven, maar de voorwerpen bleven en bepaalden in belangrijke mate het zelfbeeld en gedrag van de mensen.

De uiteindelijke vraag is natuurlijk hoe overtuigend de nadrukkelijk geafficheerde historisch-antropologische invalshoek van deze bundel is. Dat is moeilijk te zeggen, omdat de diverse bijdragen onderling sterk verschillen, zowel van onderwerp als van theoretisch kader. De wijze waarop bijvoorbeeld Mörke aan een belangrijke bron, de Engelse ambassadeur in Den Haag, "een antropologisch-etnologisch perspectief van *thick description*" toeschrijft maakt een gezochte indruk. Te betreuren valt dat de gekozen onderwerpen over het algemeen vrij traditioneel zijn. De slotsom kan zijn dat een antropologische aanpak nieuwe onderzoeksgebieden en interpretaties zou kunnen bieden, zonder alleenzalmakend te zijn.

Eric Jorink